

प्रकरण चौथे

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या उपयोजित
समीक्षेतील साहित्यकृतीचा परिणामविचार

BARH. DEASANEH KHANDER LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या उपयोजित समीक्षेतील

साहित्यकृतीचा परिणामविचार

* प्रस्तावना :

आत्तापर्यंत आपण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या उपयोजित समीक्षेतील साहित्याचे स्वरूप व प्रयोजन विचारांचा आढावा घेतला. त्यांची उपयोजित समीक्षा जीवनवादाकडे कशी झुकली आहे याचा विचार केला. प्रस्तुत प्रकरणात आपण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या उपयोजित साहित्यकृतीचा परिणाम विचार पाहणार आहोत. कोल्हटकर आपला उपयोजित समीक्षेत साहित्याच्या स्वरूपाचा आणि प्रयोजनाचा विचार जसा जीवनवादी भूमिकेतून करतात. तसाच ते त्यांच्या परिणामाचा विचारही जीवनवादी दृष्टिकोणातूनच करताना दिसतात.

कोल्हटकरांनी आपल्या तात्त्विक समीक्षेत साहित्यकृतीच्या परिणामाचा विचार करताना मनोरंजन, करमणूक, आनंद या संकल्पना वापरल्या आहेत तर उपयोजित समीक्षेत साहित्यकृतीचा परिणाम विचार करताना नैतिक स्वरूपाचा आनंद उदात्ततेचा आनंद, तादात्म्यतेचा आनंद यांचा विचार करतात.

साहित्यकृतीचा परिणाम हा अलौकिक स्वरूपाचा असतो. साहित्यकृतीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण रचनेमुळे वाचकाला आनंद होत असतो. हा आनंद अस्तित्त्व निरपेक्ष असतो. आस्वादप्रक्रिया ही समाजहितनिरपेक्ष असते असे कलावादी समीक्षक म्हणतात. तरी काही वेळा या विचाराला विसंगत अशी भूमिका समीक्षक मांडताना दिसतात. साहित्यकृतीच्या परिणामाबाबत त्या साहित्यातून जीवनविषयक जाणीवा निर्माण होतात का ? याचा विचार जीवनवादी समीक्षक करतात. श्रीपाद कृष्णांनी या मुद्द्यांचा विचार केला आहे. त्यांनी नीतीचा परिपोष करणाऱ्या साहित्याचा पुरस्कार केला आहे. ते साहित्यकृतीच्या स्वरूपाचा व प्रयोजनाचा विचार जसा नीतीच्या दृष्टिकोणातून करतात. तसेच साहित्याच्या परिणामाबाबत बोलताना ते नीती हवी याचा पुनरुच्चार करतात. साहित्यातून समाजावर होणाऱ्या वाईट परिणामाबाबत ते जागरूक

असल्याचे त्यांच्या ' विक्रम-शशिकला ' या सारख्या नाटकाच्या टीकालेखावरून लक्षात येते. कलावादी समीक्षकांनी साहित्यकृतीच्या परिणामाच्या विचारातून नीती व सत्य यांना वगळले आहे. पण कोल्हटकर आपल्या उपयोजित समीक्षेत मात्र साहित्यकृतीच्या परिणामाबाबत नीती व सत्याची कास धरताना दिसतात. उपयोजित समीक्षेत साहित्य हे जीवनसंबद्ध असते अशी कोल्हटकरांची भूमिका दिसून येते. आता त्यांचा हा विचार तपशिलाने पाहू.

* परिणामाबाबतच्या विचारात नीतीला अग्रगण्य स्थान :

कलास्वादात नैतिक परिणामाची अपेक्षा नसते, असे असले तरी समाजहिताच्या दृष्टीने श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर आपल्या उपयोजित समीक्षेत परिणामांचा विचार करताना नीतीला सर्वाधिक महत्त्व देतात. साहित्यकृतीचा वाचकांवर होणारा नैतिक परिणाम हे त्यांच्या उपयोजित समीक्षेचे अविभाज अंग आहे. म्हणूनच आपली उपयोजित समीक्षा ते नीतीच्या चष्यातूनच करतात.

' विक्रम - शशिकला ' या साधारण प्रतीच्या समजल्या जाणाऱ्या नाटकाचाही ते खरपूस समाचार घेतात. त्याविषयी ते म्हणतात, " गर्भातून मृत होऊन बाहेर येणाऱ्या दुसऱ्या किरकोळ संगीत नाटकाप्रमाणे जर हे नाटक स्वतःस योग्य अशी अप्रसिद्धी पत्करून उगीच बसले असते तर इतके कागद व इतकी शाई व्यर्थ खर्च करण्याचे आमच्या स्वप्नीही आले नसते. पण या मुंबईमध्ये जिकडे जावे तिकडे कोवळ्या कोवळ्या मुलांच्या तोंडातून प्रस्तुत नाटकातील (वस्तुतः पाहता तमाशा हेच नाव यास यथार्थ आहे) शृंगारविषयक चारगट पद्ये ऐकून आम्हास असे वाटले की, या नाटकनामधारी नीलवर्ण राजास पुन्हा परत तमाशाच्या यादीत हुसकावून लावले पाहिजे, नाही तर तो लवकरच लोकांच्या अभिरुचीचा व नीतीचा धुडगूस उडवून देईल व नाटकगृहात उत्तरोत्तर जास्त गर्दी झाल्याने ग्रंथकारही अर्ध्या हळकंडाने पिवळे होऊन अशीच अमोलीक मासलेवाईक ग्रंथमाला लोकास अर्पण करतील." (१) काल्पनिक कथेमधून होणाऱ्या परिणामाविषयी ते म्हणतात, " जो जो आपण आपणाभोवतालची खरी सृष्टी सोडून काल्पनिक सृष्टीत जाऊ लागतो तो तो त्यापासून जो उपदेश ग्राह्य असतो त्याचा असाही आपल्या मनावर कमी होत

जातो. आपणास अगदी परक्या लोकांमध्ये पडल्यासारखे वाटते की, ज्यांचा आपला संबंध नाही व म्हणून त्यांच्या हिताहिताबद्दल काळजी बाळगण्याचे आपणास तादृश कारण नाही. ही गोष्ट काही अंशी इतिहासाप्रमाणेच आहे. जुन्या कथा ऐकून जरी आपली काही वेळपर्यंत करमणूक झाली तरी त्यापासून हल्लीच्या इतिहासाप्रमाणेच आपल्या मनावर काही चिरकालिक ठसा उमटत नाही. गझनीच्या महमुदाने हिंदूस्थानावर स्वारी केली असता त्या वीरमणी जयपाळाने प्राणाची पर्वा न करता लढून शेवटी देहाची अग्नीस आहुतीही दिली. त्याची गोष्ट वाचून सहृदय वाचक अश्रू ढाळतील, हे खरे आहे. पण यापलीकडे त्यांच्या मनावर काही परिणाम होणार नाही. तेच त्यांचे मन हळू हळू आपणास कालाने अधिक जवळ अशा गोष्टींकडे येऊ लागले असता तितक्या प्रमाणाने इतिहासात वेधून जाईल. जे झाशीचे स्त्री रत्न पुरुषांसही लाजविणाऱ्या शौयनि लढले व शेवटी सर्व आशा नष्ट झाल्यावर देशाच्या गत वैभवाबद्दल सती गेले, त्याचे चरित्र वाचून बरेच तासपर्यंत त्याचे मन उद्विग्न होणार नाही असा मनुष्य विरळा. हीच स्थिती काल्पनिक गोष्टींचीही आहे. उर्वशी, इंद्र, अप्सरा वगैरे पात्रे रंगभूमीवर आणल्याने एक प्रकारची करमणूक होते हे जरी खरे आहे, तरी नाटकाचा मुख्य उद्देश जो सद्गुणांपासून होणारे फायदे व दुर्गुणापासून उत्पन्न होणारे तोटे लोकांच्या मनावर ठसविणे, तो बरेच अंशी विफल होतो. (२)

* तात्त्विक कादंबरीपासून होणारा लाभ :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर येथे साहित्याचा परिणाम हा समाजहितसापेक्ष असावा असा आग्रह कोल्हटकर धरतात. त्यांच्या या भूमिकेत त्यांची सामाजिक बांधिलकी प्रत्ययाला येते.

‘ रागिणी ’ या तात्त्विक स्वरूपाच्या कादंबरीचा परिणाम विचार करताना कोल्हटकर म्हणतात, “ तत्त्वबोधदृष्ट्या तात्त्विक कादंबऱ्यांपासून होणारा लाभही लहान असतो. कोणत्याही विषयावर अनेक प्रकृतिधर्माच्या भिन्नभिन्न मनुष्यांनी चर्चा केली की, त्याचे स्वरूप अधिकाधिक स्पष्ट होत जाऊन तद्विषयक ज्ञानाला चौरसपणा प्राप्त होतो. दुसरे असे की, पुस्तकी विद्या निराकार असून, व्यवहारदृष्ट्या जवळ जवळ निरुपयोगी असते. तिचा व्यवहाराशी असलेला संबंध दिसतो. तेव्हाच ती सगुण साकार होऊन उपयोगात आणता येते. हल्ली शाळांतून

मिळणारी विद्या निष्फळ होण्याचे मुख्य कारण तिची व्यवहारापासून फारकत करण्यात येते हेच होय. शास्त्रीय व तात्त्विक कादंबऱ्यात सामान्य सिद्धान्त व व्यवहार यांचा सुंदर मिलाफ पहावयास सापडतो. अशा कादंबऱ्यापासून बोधदृष्ट्या सर्वात मोठा फायदा त्यापासून शास्त्रीय व तात्त्विक वाङ्मयाबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न होते हा होय. स्कॉटच्या कादंबऱ्यांच्या वाचनापासून स्कॉटलंडचा इतिहास अवगत करून घेण्याची जशी इच्छा होते तशी जूल्स व्हर्नची ' चंद्रलोकाची सफर ' वाचून शून्यलब्धि व शून्ययुति या गणित शाखांची मूलतत्त्वे समजावून घेण्याची इच्छा होऊन ती फलद्रूप झाल्याचे प्रस्तुत लेखकाच्या अनुभवास आले आहे." (३)

या ठिकाणी साहित्याच्या वाचनाने कृतिप्रवणता निर्माण होते अशी लौकिक भूमिका कोल्हटकर प्रतिपादन करतात.

* तादात्म्याने आनंदप्राप्ती :

काव्यापासून लेखक व वाचक दोघांनीही एक प्रकारचा उच्च ब्रह्मानंदसदृश, स्वतःचा विसर पाडणारा आनंद होतो. याला भारतीय व पाश्चात्य अशा दोन्ही अभ्यासकांनी मान्यता दिली आहे. काव्यापासून मिळणारा आनंद हा व्यावहारिक आनंदाहून भिन्न असतो असे कोल्हटकरांनी म्हटले आहे. हा आनंद पूर्णपणे मानसिक असतो. आनंद होत नसेल तर नुसते काव्यबुद्धीने काव्य लिहिलेही जाणार नाही व वाचलेही जाणार नाही. " विधीने आनंदाचे फारच थोडे प्रसंग मनुष्यास दिले होते. पण मनुष्याने ललित वाङ्मयाच्या बलावर आनंदाचा अपार सागर हस्तगत करून घेतला आहे. " (४) कोल्हटकर जरी नीती हवी असे म्हणतात तरी ज्यातून आनंद होत नाही असे साहित्य वाचले जाणार नाही. साहित्य ही प्रथम कला आहे व ती मानवनिर्मित ललितकला आहे म्हणून साहित्यकृतीने आनंद दिलाच पाहिजे. जीवनवादी साहित्यातूनही आनंदाची प्राप्ती होते म्हणूनच ते साहित्य वाचले जाते. ' तुलसीरामायणा ' च्या वाचनाने उत्कट आनंद होते असे कोल्हटकर म्हणतात. त्याच्या परिणामाबद्दल बोलताना ते म्हणतात, " या ग्रंथातील सर्वच भाग मनोहर वाटतात. परंतु त्यातल्यात्यात रामनामाचे माहात्म्य, रामजन्म, शिवधनुष्य भंग, राम-जानकी विवाह, रामाचे परशुरामाशी युद्ध, रामवियोगाच्या विचाराने कौसल्येला झालेले

दुःख, भरताचा शोक व त्याने रामाची चित्रकूट पर्वतावर घेतलेली भेट, रामाने केले वर्षर्तूचे वर्णन व राममूर्तीचे कवीने जागोजाग केलेले वर्णन हे भाग इतके उत्कृष्ट साधले आहेत की, ते वाचतांना वाचकाच्या वृत्ती विषयांशी पूर्णपणे तद्रूप बनून शृंगार, वीर, करुण इत्यादी रसांनी त्यांचे हृदय उचंबळून जाते.”^(५) या त्यांच्या विचारात संस्कारवादी भूमिकेचाही काही एक प्रमाणात प्रत्यय येतो. श्रीपाद कृष्ण आनंदाचे उदाहरण देण्यासाठी ‘रागिणी’ या वा. म. जोशी यांच्या कादंबरीचा उल्लेख करतात. ते म्हणतात, “पुष्कळदा कादंबरीकार अकल्पित प्रकार वणून वाचकांच्या ठायी विस्मय उत्पन्न करतात. अशा प्रकारची कारणे वाचकास ताबडतोब कळल्यास त्यापासून त्यास आनंदाचा अनुभव येतो.”^(६) प्रस्तुत कादंबरीत शेवटी ‘रसास्वाद’ या प्रकरणातील नायक नायिकेचा व उपनायक उपनायिकेचा बहारीचा शृंगार या भिन्न भिन्न प्रसंगी वाचकांच्या वृत्ती तल्लीन होऊन ते त्या त्या रसाचा सानंद अनुभव घेतात.”^(७)

‘मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन’ या निबंधात रसिकास पांडवासारखा सद्गुणी पुरुषांचा जय झालेला पाहून आनंद होतो. रामचंद्रासारख्या किंवा चारुदत्तासारख्या उदात्त प्रकृतीच्या पुरुषांच्या विचारांशी व कृत्याशी तादात्म्य झाल्याने आनंद होतो व परदुःखाच्या विचाराने त्यांच्या सहानुभूतीपर भूतदयेस खाद्य मिळाल्यानेही आनंद होतो” असे प्रतिपाद केले आहे. कोल्हटकर येथे नैतिक स्वरूपाचा आनंद, उदात्ततेचा आनंद आणि तादात्मतेचा आनंद याचा विचार करतात. त्यांच्या मते “‘शांकुतल’ नाटकातील दुष्यंताच्या शंकुतलेवरील प्रीतीचे स्वारस्य कळण्याकरीता रसिकास दुष्यंताशी तद्रूपच झाले पाहिजे.” या विधानातील तद्रूपता ही संकल्पना संस्कृत साहित्यशास्त्रातील तादात्म्य या संकल्पनेतूनच निर्माण झाली आहे.

* ‘पण लक्षात कोण घेतो!’ या सामाजिक कादंबरीचा परिणामविचार :

प्रस्तुत कादंबरी ही सामाजिक बांधिलकीच्या प्रेरणेतून निर्माण झाली आहे. तत्कालीन समाजातील रूढी, परंपरा या समाजास विघातक अशा स्वरूपाच्या आहेत याची जाणीव समाजास करून देणे व समाजमन अशा रूढी, परंपरा, चालीरितीपासून परावृत्त करणे हा नैतिक दृष्टिकोण या कादंबरीत पहावयास मिळतो. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी यावर टीका करताना हाच

दृष्टिकोण स्वीकारला आहे. ते म्हणतात, “ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ अशासारखी पुस्तके लिहून आपणास लोकमताचा ओघ सुधारणेस अनुकूल करून घेता येईल.”^(८) कोल्हटकर म्हणतात, “ या लेखाचा वाचकांवर जर यत्किंचित परिणाम झाला असेल, तर केशवपनाच्या बाबतीत सुधारणा करणेही त्यांना जड जाणार नाही. कारण केशवपन हा विषयच असा आहे की, त्यावर सुधारकांचे व बऱ्याच सुज्ञ जुन्या लोकांचे एक मत पडेल. हा विषय सुधारक व इतर यामधला उंबरठा आहे म्हटले तरी चालेल. म्हणून ही दुष्ट चाल मोडण्याच्या कामी फारसे प्रत्यवाय येण्याची भीती नाही. ती मोडल्याने जितक्या अबला सुटतील त्यांचे आपणास आशिर्वाद मिळतील.”^(९) त्यांची ही भूमिका पूर्णपणे जीवनवादी असण्याचे दिसून येते. ‘ पण लक्षात कोण घेतो ! ’ या कादंबरीवरील परीक्षणलेखात ते म्हणतात, केशवपनासारखी दुष्ट चाल “ मोठमोठ्या सभांनीही जे महत्कार्य सिद्धीस जाणार नाही ते प्रस्तुत सारख्या पुस्तकांनी सहज होणार आहे. स्वतः शंकरासही अंजिक्य अशा भस्मासुराचा मोहिनीरूपाने वध केला, त्याचप्रमाणे निबंधास व व्याख्यानास न जुमानणाऱ्या दुराग्रही लोकांस कादंबरी सेवन मात्र सुधारकांच्या गोटात अचूक आणून सोडील.”^(१०) त्यांची ही भूमिका पूर्णपणे जीवनवादी असल्याचे दिसून येते. या कादंबरीचा ओघ हा पूर्णपणे जीवनवादाकडे झुकला आहे. तसेच त्याचा परिणामही जीवनाविषयी निगडीत आहे. याचे समर्थन श्रीपाद कृष्ण येथे करताना दिसतात.

* श्लील अश्लील :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर आपल्या उपयोजित समीक्षेत परिणामाबाबत विचार करताना श्लील-अश्लीलतेचाही विचार आवर्जून करतात. समाजात नीतीच्या होणाऱ्या न्हासाबद्दल ते आपले मत निक्षून सांगताना, ‘ संगीत शापसंभ्रम ’ या गो. ब. देवल यांच्या नाटकाबद्दल म्हणतात, “ या नाटकापासून काही ज्ञानप्राप्ति होण्यासारखी नाही किंवा विशेष मनोरंजनही होण्यासारखे नाही हे सिद्ध झाले. इतकेच दोष या नाटकात असते तर त्यापासून विशेष नुकसान झाले नसते. पण आजकाल जी उत्तान शृंगारविषयक नाटके टोळांच्या धाडीसारखे लोकांचे नुकसान करीत आहेत. त्यात एका नाटकाची भर पडल्यामुळे मात्र आम्हांस फार वाईट वाटते. कादंबरीत शृंगार

किती आहे हे आजच सांगावयास पाहिजे असे नाही. आज निदान बाराशे वर्षे तरी ती शृंगारविषयक पुस्तकात अग्रगण्य होऊन बसली आहे. ज्याप्रमाणे दारूच्या सेवनाने, त्याचप्रमाणे हिच्याही सेवनाने लोक झिगून जातात. 'शापसंभ्रम' नाटकातील पहिल्या अंकातील महाश्वेता व पुंडलिक यामधील शृंगार, पुढे कादंबरी व चंद्रापीड यांची मदनाने केलेली त्रेधा, त्याचप्रमाणे शेवटच्या अंकात मदनोत्सवाचे वेळी चंद्रापीडाच्या अचेतन शरीराशी चाललेला कादंबरीचा शृंगार इत्यादी स्थळे शुक्राचार्यासारख्या ब्रह्मनिष्ठाची सुद्धा तारांबळ उडवून देतील. मग आधुनिक आचकट बिचकट नाटके पाहून आधीच धांदावलेल्या तरुणांची ती पाहून काय दशा होईल बरे ?”^(११)

रा. रा. डोंगरे लिखित 'चंद्रसेना' या नाटकात अश्लीलतेचे प्रमाण बरेच आढळून येते. याचा परिणाम हा वाईट होतो असे कोल्हटकर म्हणतात. प्रस्तुत नाटकाविषयी त्यांना त्याबद्दल सखेदाश्चर्य वाटते. कोल्हटकर म्हणतात, “ तो समूळ काढून टाकिला, तर या नाटकाच्या लोकप्रियतेत तिळभर अंतर पडणार नाही, हे आम्ही खात्रीपूर्वक सांगतो. असे बीभत्स प्रकार या नाटकात दोन तीन ठिकाणी दिसून आले. वज्रदंष्ट्रा व व्याघ्रमुख यामधील संवाद आमच्या रसिक ग्रंथकारास न साजेसा झाला आहे.”^(१२) नटी सूत्रधाराच्या नाटकप्रियतेचा निषेध करित जे वाक्य बोलते ('घरी, दारी, शय्येवरी (हसून) म्हणत होते आपले नाटक') शेवटच्या बीभत्स वाक्यात एक प्रकारचे माधुर्य आहे असे कोल्हटकर म्हणतात. नुसती अश्लीलता ही निंद्य होय असे जरी ते म्हणत असले तरी ती एखाद्या सुंदर विचाराशी संलग्न असली की क्षम्य ठरते. अशावेळी अश्लीलतेकडे गौणत्व येऊन प्रेक्षकांचे मन त्या सुंदर विचाराकडे वेधून जाते असे कोल्हटकरांचे मत आहे.

“ अश्लील विचार सुंदर विचारांच्या सानिध्यात चित्रित केला तर तो क्षम्य असतो.” या विचारात श्रीपाद कृष्णांची भूमिका सावध, जागरूक भाष्यकाराची आहे हे दिसून येते. 'मुक्ता' या कादंबरीतील सर्वात मोठा दोष अश्लीलत्व हा आहे. शुक्राचार्यास सुद्धा रंगेल बनविण्याइतकी शृंगाराची जय्यत तयारी या ग्रंथात आहे असे कोल्हटकरांचे प्रतिपादन आहे.

* संस्कारवादी भूमिका :

कोल्हटकर आपल्या उपयोजित समीक्षित समाजास काही बोध होतो का ? याची मीमांसा करतात.

‘ संगीत नाटकत्रय ’ या टीकालेखात श्री. नाटेकर लिखित ‘ मातृशिक्षाप्रभाव ’ या नाटकातून बराच बोध घेण्यासारखा आहे असे ते म्हणतात, “ आपल्या पूर्वजांनी केलेली पराक्रमाची चित्रे हुबेहुब वठविलेली पाहून साहजिक प्रेक्षकांस गतकालाबद्दल अभिमान आणि भविष्यकाल संबंधाने उत्साह वाटू लागतो. तेव्हा या नाटकापासून घेता येईल तितका अशा रीतीचा उपयोग करून घेतला पाहिजे, हे म्हणणे संयुक्तिसिद्धिसे व अशी नाटके अधिकाधिक होत जाणे इष्ट वाटू लागते. उलटपक्षी फ्रेंच लोकांनी महंमदाला रंगभूमीवर आणण्याचा प्रयत्न केला असता तुर्कस्थानामध्ये जे काहूर उठले होते, त्यातही काही तथ्य होते हे कबूल केले पाहिजे. सर्वांत सन्मान्य असे जे पुरुष होऊन गेले ते कल्पनेतून कागदावर आले तर चालतात, पण कागदावरून रंगभूमीवर येणे हे फारसे इष्ट नसते. असे झाल्याने नीच मनुष्य वर जाण्याऐवजी उदात्त स्वभावाचे नायक मात्र खाली येण्याचा संभव फार असतो. उत्तर रामचरित्र त्याप्रमाणे रसपरिपाकाच्या दृष्टीने त्याचप्रमाणे या दृष्टीनेही दृश्य काल होण्यास योग्य नाही असे आम्हांस वाटते. वरील दोन्ही मतास अंशतः धरून चालावयाचे म्हंटले म्हणजे दोहोंपैकी एका मार्गाचा अवलंब करावा लागेल. एक तर मलबारीशेटनी आपल्या प्रवासवृत्तात वर्णिलेल्या येशू चरित्राप्रमाणे किंवा अर्नोल्ड साहेबांनी आपल्या निबंधात वर्णिलेल्या हसन चरित्राप्रमाणे थोर पुरुषांची अद्भुत कथानके वर्षातून एखादे वेळ लोकसमूहाच्या दृष्टीसमोर आणावयाची किंवा स्कॉटच्या कादंबऱ्याप्रमाणे एखादी प्रख्यात व्यक्ती नायकरूपाने न आणता अनुषंगिक म्हणून आणावयाची असे केल्याने मनाला थोडी चमत्कृती वाटून ती बराच वेळ टिकते. ग्रीम लोकांतला प्रख्यात मुत्सद्दी पेरिक्लीज हा समाजात फारच क्वचित दृष्टीस पडत असे. कारण की असे वागल्याने ज्या प्रसंगी तो दृष्टीस पडे, त्या प्रसंगी त्याच्या वक्तृत्वाचा ग्रह उत्तम होऊन लोकमतावर चिरकालिक परिणाम होत असे.”^(१३)

‘ श्रीमंत गायकवाड सरकार यांच्या उदार आश्रयाखाली प्रसिद्ध झालेली पुस्तके ’ यावर त्यांनी जे भाष्य केले आहे त्यात ते म्हणतात, “ शेक्सपीयरची नाटके व भेटीच्या कथा व कादंबऱ्या यांचा उल्लेख केला पाहिजे. कालिदासाची व भवभूतीची नाटके आपल्याकडे सर्वास माहीत आहेतच. अशा श्रेष्ठ ग्रंथांच्या वाचनाने वाचकाची कल्पना व विवेकशक्ती यामध्ये समतोलपणा उत्पन्न होण्यास बरेच साहाय्य होते. हेच ग्रंथ मनोविकारांसही युद्ध उज्वल करण्याच्या कामी उपयोगी पडतात. एस्चायलस व सॉफोक्लीज या ग्रीक ग्रंथकारांच्या नाटकांची शुध्द व उत्कट मनोवृत्ती उत्पन्न करण्यासंबंधाने फार प्रसिद्धी आहे. तेंव्हा तीही मराठी वाचकांच्या हाती पडल्यास चांगले होईल.”^(१४)

* सेंद्रिय परिणाम :

“ प्रत्येक नाटक लेखकाच्या समोर लेखन प्रसंगी एकच साध्य वस्तू असावी लागते, मग ती उपदेशरूप असो किंवा नसो. हॅम्लेट नाटकात वर्तनात अनिश्चितपणा असल्याने काय परिणाम होतात हे दाखविण्याचा कवीने प्रयत्न केला आहे. शांकुतल नाटकात फक्त दुष्यंत व शंकुतला यांचा योग जुळवून आणणे हेच कवीचे प्रयोजन आहे. तरी पण दोन्ही नाटकात कर्त्यांनी एक एकच साध्य वस्तू आपणासमोर ठेवली आहे. ज्याप्रमाणे अनेक किरण एकाच केंद्रात पडले असता ती जागा प्रकाशमान व स्पष्ट दिसावयास लागते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक प्रवेशाचे, वाक्याचे किंबहुना शब्दाचे एकाच गोष्टीत पर्यवसान होईल अशा रीतीची त्यांची योजना केल्यास ती गोष्ट प्रेक्षकांच्या मनावर चांगली ठसते. पण एकीच्या पाठोपाठ दुसरी, तिच्या मागून तिसरी अशाप्रकारे एक धड ना भाराभर चिंध्या प्रेक्षकांपुढे मांडल्यास त्यांचे मन पूर्ववत कोरेचे राहते.”^(१५)

येथे कथानकाची सेंद्रियता वाचकांवर चांगला परिणाम करू शकते. त्यामुळे ती साहित्यकृती त्याला आवडते असे कोल्हटकरांना सुचवायचे आहे असे वाटते.

* रसविचार :

‘ तोतयाचे बंड ’ या नाट्यपरीक्षणात त्यांनी आपला रसविचार मांडला आहे. त्यात ते म्हणतात, “ या नाटकातील भिन्न भिन्न प्रवेशांची रसदृष्ट्या योग्यता त्यांच्या चित्ताकर्षकत्वाचा

विचार करताना दर्शविली आहे. त्या प्रवेशांचे अवलोकन केल्यास श्री. केळकर यांना हसविण्याची व रडविण्याची विद्या सारखीच अवगत आहे असे दिसून येईल. त्यांचे हास्यरसोद्दीपक व करुणरसपूर्ण प्रवेश त्या गुणात मराठी नाटकातील कोणत्याही प्रवेशाला हार जाण्यासारखे नाहीत. हे दोन रस वठविण्याच्या श्री. केळकरांच्या शैलीत नेमस्तपणा हा एक विशेष गुण आहे. तमाशातील हास्यरसप्रमाणे यांचा हास्यरस कधीही रडकुंडीला आणीत नाही व ग्राम्य स्त्रियांच्या हंबरड्याप्रमाणे यांचा करुणरस कधीही हास्यास्पद होत नाही. गोल्डस्मिथच्या एका नाटकातील क्रोकर व त्याची पत्नी या विरुद्धगुणी दंपत्याप्रमाणे प्रस्तुत नाटकातील हास्य व करुण ही जोडी अनेकदा परस्परांच्या हातात हात घालून चाललेली दिसते. कधी कधी तर अर्धनारी नटेश्वराच्या मूर्तीप्रमाणे त्या दोघांची मर्यादा रेखाही ओळखणे कठीण जाते. बगंभट पार्वतीबाईपासून दागिने लुबाडत असता त्याच्या लोभीपणापासून हास्य आणि तिच्या भोळेपणापासून करुण हे रस एकाच वेळी अनुभवाला येतात. हैबतराव आडून ऐकत असता बगंभटाचा व विठाईचा जो विनोद चालतो, तोही अशाच प्रकारचा आहे. पार्वतीबाईने तोतयाला भाऊसाहेब समजून जो विलाप केला आहे, तो करुणरसपूर्ण असूनही हास्यरसाच्या इतका जवळ आहे की, पार्वतीबाईचा स्वभाव उदात्त नसता तर त्याने विपुल हास्यरस उत्पन्न केला असता व हैबतरावाने आपल्या संदिग्ध भाषणांनी तोतयाचा जो कोंडमारा केला आहे तो हास्यरसपूर्ण असतानाही करुणरसाच्या इतका जवळ आहे की, तोतयाचा हेतू दुष्ट नसता तर त्याने करुणरसाचेच पोषण झाले असते. ज्याप्रमाणे भाषेत, त्याप्रमाणे रसातही कर्त्याचा नेमस्तपणा दिसून येतो.”^(१६)

कोल्हटकरांच्या या रसविचारात लौकिक भूमिकेचा प्रत्यय येतो.

* रसविघ्ने :

‘ संगीत सौभद्र ’ या आण्णासाहेब किलोस्करांच्या नाटकाबद्दल कोल्हटकर म्हणतात, “ प्रयोगाच्या दृष्टीनेही या नाटकात काही मोठ्या चुका दिसून येतात. पहिल्या अंकात घटोत्कचाचा अद्भूत भाग घातल्यामुळे दुसऱ्या अंकातील कृष्णाच्या तोंडच्या युक्त्या प्रयुक्त्या कंटाळवाण्या वाटू लागतात. स्वगत भाषणासंबंधाने नाट्यशास्त्राचा असा संकेत असतो की, अशी भाषणे

प्रेक्षकांस जरी ऐकू गेली तरी इतर पात्रास ऐकू जात नाहीत असे समजावयाचे, त्या संकेताचा या नाटकात अनेक ठिकाणी भंग झाला आहे.”^(१७)

‘ रागिणी ’ कादंबरीत “ अस्वाभाविकपणा व अप्रासंगिकपणा याप्रमाणे विसंगतपणामुळे व दुर्बोधतेमुळेही वाचकांना व अप्रासंगिकपणा याप्रमाणे विसंगतपणामुळे व दुर्बोधतेमुळे ही वाचकांच्या तल्लीनतेचा भंग होतो ”^(१८) असे ते म्हणतात.

प्रस्तुत कादंबरीच्या परिणामाचा विचार करताना कोल्हटकर म्हणतात, “ निरुपयोगी पात्रांमुळे किंवा कथा भागांमुळे वाचकाची तन्मयता नाहीशी होते. त्याचप्रमाणे अस्वाभाविक, अप्रासंगिक व अनुचित प्रकार नजरेस आल्यानेही होते.”^(१९) असे प्रकार प्रस्तुत कादंबरीत त्यांनी दाखवले आहेत. “ पुष्कळदा कादंबरीकार अप्रकाशित प्रकार वर्णून वाचकांच्या ठायी विस्मय उत्पन्न करतात. अशा प्रकारची कारणे वाचकास ताबडतोब कळल्यास त्यापासून त्यास आनंदाचा अनुभव येतो. पण कारणे न कळल्यास त्यापासून चित्त व्यग्र मात्र होते”^(२०) व “ लांबलचक तात्त्विक चर्चा घातल्यास वाचकांचा विरस होतो. रसाचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत असता किंवा वाचकास पुढील भागांविषयी अत्यंत जिज्ञासा उत्पन्न झाली असता, मध्येच असे विघ्न उपस्थित होणे दुधात मिठाचा खडा पडण्यासारखेच असते. सबब हा प्रकार कादंबरीकाराने अवश्य टाकला पाहिजे.”^(२०)

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी येथे रसविचाराप्रमाणेच रसविघ्नांचाही सूक्ष्म अभ्यास केल्याचे लक्षात येते.

* भाषाविचार :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी आपल्या उपयोजित समीक्षेत परिणामाचा विचार करताना समाजावर भाषेचा होणारा परिणाम याचाही विचार केला आहे. पुस्तकातील भाषा चिरस्थायी होण्यास ती होईल तितकी व्याकरणशुद्ध, त्रोटक व बव्हयर्थवाहक असावी लागते. तीच अशुद्ध, पाल्हाळिक व निरर्थक असल्यास कालांतराने ती कोणी वाचेनासे होते व शेवटी ती लयाप्रत जाते. आधुनिक मराठी गद्यलेखकांनी या गोष्टीकडे अवश्य लक्ष द्यावे असे त्यांचे मत आहे. “ वरील

दोन्ही दृष्टींनी योग्य अशीच भाषा डोळ्यांपुढे येत गेल्यास वाचकांचे व विशेषतः ग्रंथकारवर्गाचे पुष्कळ हित होते, साधारण वाचकांच्या तोंडी साधी व संप्रदायशुध्द भाषा बसते व ग्रंथकारास ती कित्यादाखतपुढे ठेवून तिचे अनुकरण करीता येते. उलटपक्षी, वाईट भाषा अवलोकनात (विशेषतः विद्यार्थी वर्गाच्या) आल्यास सर्व समाजाची भाषा थोड्याच दिवसात कशी बिघडून जाईल हे स्पष्ट करण्याची जरूर नाही.”^(२२) ग्रंथातील भाषा चांगली नसेल तर त्याचा समाजावर वाईट परिणाम होऊन भाषा बिघडण्याचा संभव फार असतो असे ते नमूद करतात.

‘ रागिणी ’ या कादंबरीत “ संस्कृत भाषेतील बरीच सुभाषिते व म्हणी वजा वाक्ये उध्दृत केलेली असल्यामुळे, तिच्या वाचनाने निव्वळ मराठी जाणवणाऱ्या वाचकास बहुश्रुतपणा येऊन, संस्कृत वाङ्मयासंबंधाने गोडीही उत्पन्न होईल.”^(२३) अशी कोल्हटकरांना खात्री वाटते. “ प्रस्तुत कादंबरीत काही स्थळी इंग्रजी शब्द व इंग्रजी वाक्ये रोमन लिपीत छापलेली आढळली व काही ठिकाणी सफ्रेजेट, डिटेक्टिव्ह, मोटार वगैरे इंग्रजी शब्द उसने घेऊन देवनागरी लिपीत छापलेले दिसले. जो प्रकार संस्कृत भाषेसंबंधाने श्लाघ्य वाटतो, तो इंग्रजी भाषेसंबंधाने क्षम्यही वाटत नाही. याचे मुख्य कारण हे की, संस्कृत भाषा मराठीची पणजी असून, मराठीतील बहुतेक शब्दांचा उगम तिजपासूनच झाला आहे व मराठीच्या वाढत्या गरजांचा पुरवठा संस्कृत भाषेकडूनच करण्यात येतो. इंग्रजी भाषेची गोष्ट अगदी निराळी आहे. तिची प्रकृती मराठी भाषेच्या प्रकृतीहून अगदी भिन्न आहे. अक्षरावरील आघात, शब्दाचे उच्चार, वाक्यरचना, वाक्प्रचार इत्यादी बहुतेक बाबतीत त्या दोन भाषांमध्ये पूर्ण विरोध आहे. इंग्रजी भाषेतील काही शब्द जरी मराठीत रूढ झाले आहेत, तरी कारणाशिवाय अधिकाधिक इंग्रजी शब्दांचा मराठीत प्रवेश होऊ देणे कोणत्याही दृष्टीने इष्ट नाही ” असे ते नमूद करतात. या कादंबरीची भाषा प्रौढ पण सुगम, साधी पण सुंदर असून अर्थव्यक्तिक्रम आहे असा अभिप्राय कोल्हटकर येथे देतात.

* समारोप :

प्रस्तुत प्रकरणात आपण श्रीपाद कृष्णांच्या उपयोजित समीक्षेतील परिणामाचा आढावा घेतला व त्यांची उपयोजित समीक्षा परिणामाच्या बाबतीतही जीवनवादी कशी आहे हे

अभ्यासण्यासाठी सर्वप्रथम परिणामाच्या विचारात कोल्हटकर नीतीला सर्वात अग्रगण्य स्थान कसे व का देतात हे तपशिलाने पाहिले. तसेच तात्त्विक प्रकारच्या कादंबऱ्यापासून समाजाला होणारे लाभ यांचा विचार केला. श्रीपाद कृष्ण ' रागिणी ' कादंबरीचा विचार तात्त्विक कादंबरी म्हणून करतात व तेथे ते आपल्या लौकिक भूमिकेचे समर्थन करताना दिसतात हे पाहिले. कोल्हटकर साहित्यकृतीच्या परिणामाचा विचार करताना मनोरंजन, आनंद, तादात्म्य अशा संकल्पना वापरतात. परंतु त्यांच्या उपयोजित समीक्षेतील आनंद हा काहीसा भिन्न अशा स्वरूपाचा आहे. जीवनवादी साहित्यातून आनंदाची प्राप्ती होते असा त्यांचा विश्वास असल्याचे येथे प्रत्ययाला येते. त्यासाठी ते ' तुलसीरामायण ' या ग्रंथाचे उदाहरण देतात. तसेच ' रागिणी ' चाही उल्लेख करतात. अकल्पित प्रकाराने वाचकाला विस्मयाचा प्रत्यय येतो व अशी कारणे वाचकास तात्काळ समजल्यास आनंदाची निर्मिती होते असे त्यांचे मत असल्याचे पाहिले. तसेच ' पण लक्षात कोण घेतो ! ' सारख्या कादंबरीचा विचार ते सामाजिक कादंबरी अंतर्गत करतात. त्यातून सामाजिक बांधिलकीची जाणीव त्यांच्या ठायी कशी वसत होती हे पाहिले. समाज परिवर्तनाची तळमळ त्यांना लागून राहिलेचे त्यांच्या लेखनावरून स्पष्ट होते. याबरोबरच समाजावर होणारा ' श्लील- अश्लील ' परिणामाचाही ते सखोल अभ्यास करतात. साहित्यातून अश्लील चित्रणे नसावीत याबाबत कोल्हटकर नेहमीच आग्रही असतात. त्यासाठी ' संगीत शापसंभ्रम ', ' चंद्रसेना ' ही नाटके व ' मुक्ता ' या कादंबरीचा खरपूस समाचार घेतात हे पाहिले. साहित्य ग्रंथातून काही चांगला संस्कारांचा लाभ जनमानसाला होतो का ? याची देखील त्यांनी दखल घेतल्याचे पाहिले. ' मातृशिक्षाप्रभाव ' या नाटकाचा विचार ते संस्कारवादी भूमिकेतून करतात हे पाहिले. कलाकृतीचा सेंद्रिय परिणाम या विषयाचा सूक्ष्म अभ्यास कोल्हटकरांनी कसा केला आहे हे पाहिले व त्यासाठी कोल्हटकरांचा रसविचार व रसविघ्ने तपासून पाहिली. तसेच त्यांनी केलेला भाषेचा विचार हा दूरदर्शीपणाचा द्योतक कसा आहे हे ही पाहिले. इंग्रजी शब्दांच्या मराठीतील प्रवेश कसे हितावह नाही याबद्दलचे श्रीपाद कृष्णांचे मत उदाहरणासह त पाहिले.

सारांश, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर आपल्या उपयोजित समीक्षेत जसा स्वरूपाचा तसेच प्रयोजनाचा विचार जीवनवादी दृष्टिकोणातून करतात. तसेच त्याच्या परिणामाचाही विचार ते जीवनवादी दृष्टिकोणातूनच करतात. वि. दा. वासमकर आपल्या 'मराठीतील कलावादी भूमिका' या पीएच. डी. पदवीसाठी लिहिलेल्या प्रबंधात, " साहित्यकृतीचा हेतू आस्वादकावर विशिष्ट परिणाम करण्याचा असतो. तिचा नीतीशी अपरिहार्य असा संबंध येतो असे सर्वच जीवनवाद्यांना वाटते. त्यांच्यामते केवळ रचना, शैली यांच्या आधारे साहित्यकृतीचे स्वरूप कळत नाही. त्यासाठी आशयाकडे वळावे लागते आणि आशयाचा विचार करताना जीवनमूल्यांचे निकष प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीत्या वापरावे लागतात. साहित्यकृतीचा नैतिक मूल्यांशी अपरिहार्यपणे संबंध असतो. साहित्यकृतीचा परिणाम हा लौकिक असतो. तटस्थता, अनुमती, साधारणीकरण, संवेदनासुख व प्रेरणा तृप्ती या संकल्पना लौकिक असतात. कलेतील भावनात्मकता लौकिक असते. आपल्या अनुभवाच्या कक्षा रुंदावणे आणि एखाद्या समग्र जीवनदृष्टीच्या द्वारा अनुभवात सुव्यवस्था निर्माण करणे हे कार्य चांगल्या कलाकृती करतात." (२५) असे म्हणतात. त्यांचे हे विचार योग्यच असल्याची साक्ष पटते.

संदर्भ

लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव
१) (संपा.) वि. स. खांडेकर ग. त्र्य. माडखोलकर ग. दे. खानोलकर	' कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह ' प्रकाशन, गं. दे. खानोलकर गिरगांव मुंबई नं. ४, १९३२ पृष्ठ क्र. ४
२) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ६७
३) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५५१
४) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ६४२
५) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ४२६
६) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५७३
७) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५६७
८) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५९
९) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ५८, ५९
१०) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ३७, ३८
११) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २९, ३०
१२) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ६९
१३) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ६६
१४) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २१३, २१४
१५) तत्रैव	पृष्ठ क्र. १५९
१६) तत्रैव	पृष्ठ क्र. ४२१
१७) तत्रैव	पृष्ठ क्र. २३५

- १८) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५७२
- १९) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५६९
- २०) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५७३
- २१) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५५०
- २२) तत्रैव पृष्ठ क्र. २०२
- २३) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५८०
- २४) तत्रैव पृष्ठ क्र. ५८०
- २५) वि. दा. वासमकर ' मराठीतील कलावादी समीक्षा '
- पीएच. डी. (मराठी) पदवीसाठी
- शिवाजी विद्यापीठास सादर केलेला
- अप्रकाशित प्रबंध १९९८, पृष्ठ क्र. ४८७